

HOCA ABDÜLKERİM EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ*

Moslem Religious Clerk Abdülkerim Efendi, His Life and
Works

Dr. Mustafa ÜLGER

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

e-posta: mulger@firat.edu.tr

Özet: Abdülkerim Efendi, 19. yüzyılda yaşamış bir Türk alimidir. Medrese tahsilini bitirdikten sonra, Fen Bilimleri alanında araştırma yapmak üzere Avrupa'ya gönderilmiştir. İstanbul'a geri döndüğünde eğitim ve öğretim sahasında çeşitli görevlere atanmıştır. Bir yandan da verdiği derslerle birçok öğrencinin yetişmesini sağlamıştır. Ayrıca çoğu Felsefe ve Mantık olmak üzere, Coğrafya ve Dil Bilgisi gibi farklı konularda eser kaleme almıştır. Eserlerinin bir kısmını Arapça, bir kısmını da Türkçe yazmıştır. Uzun ve verimli bir hayat süren Abdülkerim Efendi, 1886 yılında vefat etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abdülkerim Efendi, Felsefe, Mantık, 19. Yüzyıl, Osmanlı:

Abstract: Moslem religious clerk Abdülkerim is a Turkish scholar who lived in the 19th century. He was sent to Europe to study in the field of science after finishing his Medrese education. He was appointed to different jobs in education field after he came back to İstanbul. On the other hand, he educated a lot of students. He wrote several books in different subjects some of which were Philosophy, Logic, Geography and Grammar. Some of his works were in Arabic, some in Turkish. He had a long and sufficient life and died in 1886.

Key Words: Abdülkerim Efendi, Philosophy, Logic, The 19th Century, Ottoman

* Bu makale, "Hoca Abdülkerim Efendi'nin Felsefi Görüşleri" adıyla Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yapılan doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Giriş

Milletlerin ilim ve düşünce tarihindeki yerleri, bu sahalarda yetiştirdikleri şahıslarla tayin edilebilir. Türk Milleti'nin tarih boyunca birçok ilim ve fikir adamı yetiştirdiği kaynaklarda zikrediliyorsa da ilgisizlik sebebiyle bu şahıslar unutulmaya yüz tutmuştur. İbnülemin'in *Meşâhir-i Mechûle* başlıklı makalesinde belirttiği gibi, "Zamanlarında meşhur ve beyn'en-nâs manzûr oldukları halde – aradan rûb' asır geçer geçmez - ismen ma'lûm ve hüviyyeten mechûl olmak, maattessüf bize mahsus hâlât-ı acîbedendir."¹ Genelde bir çok Türk alimi için geçerli olabilecek bu ifade, özelde ise adeta Abdülkerim Efendi'yi tarif etmektedir.

19. yüzyılda yaşamış olan Abdülkerim Efendi'nin zamanının en meşhur alimlerinden biri olduğu hususunda kaynaklar ittifak halindedir.² Ancak günümüzde Abdülkerim Efendi hakkında nerede ise ismini ve birkaç eserini zikretmekten ibaret olan bilgiler, "fihrist-i esâmî"³ olarak kabul edilen Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* ve Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmânî* adlı eserlerine dayanmakta, hatta bu eserlerdeki bilgiler dahi hatalı şekilde aktarılmaktadır. Bu sebeple Abdülkerim Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında yapılacak bir çalışma, onun ilgili çevrelerce tanınmasını sağlayacağı gibi, daha sonra yapılacak çalışmalara da ışık tutacak mahiyette olacaktır.

1. Hayatı

Abdülkerim Efendi, Amasya merkeze bağlı Akdağ Nahiyesi'nin Karakise Köyü'nde doğmuştur.⁴ Doğum tarihi hakkında herhangi bir kayıt mevcut değildir. Hayatının son dönemleri için 77 yaşı zikredilmektedir.⁵ Ölüm tarihi olan 1886 yılı dikkate alındığında 19. yüzyılın başlarında doğduğu tahmin edilebilir. Mehmed Süreyya'nın Abdülkerim Efendi'nin Yenişehir mollalığını elde etme tarihi olarak kaydettiği 1218 (1803/1804)⁶ yılının doğum tarihi olması muhtemeldir.

Baba tarafından Ayrancıoğulları Sülalesi'ndendir.⁷ Babasının adı Hüseyin Ağa, dedesinin ise Ali'dir.⁸ Annesi Hafize Hatun⁹, Akdağ'ın

¹ İbnülemin Mahmud Kemal (İnal), "Meşâhir-i Mechûle", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, nr.19(96), İstanbul 1928, s.37.

² Hüseyin Şemi, "Seleflerimizi Tanıyalım I", *Mihrab*, S.6, İstanbul 1924-1340, s.178; Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C.XI., haz. Mesut Aydın, Malatya 2004, s.294; Osman Fevzi Olcay, *Amasya Meşâhiri*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi nüshası, nr.9382, yap.60b.

³ İ.M.K.(İnal), *a.g.m.*, s.39; Hüseyin Şemi, *a.g.m.*, s.177; Necib Asım (Yazıksız), "Hoca Tahsin" *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, nr.19(96), İstanbul 1928, s.57.

⁴ Osman Fevzi Olcay, *Amasya Meşâhiri*, Topkapı Kütüphanesi nüshası, nr.1701, yap.33a.

⁵ O.F.Olcay, *a.g.e.*, yap.34b.

⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî Yâhüd Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, C.III, Matbaa-i Âmiri 1311, s.358.

⁷ O.F.Olcay, *a.g.e.*, İ.Ü.nüshası, nr.9382, yap.59b.

Akviran Köyü'nden şöhretli alimler yetiştirmiş bir ailedendir. Annesinin babası Abdülkerim Efendi, medrese tahsilini tamamlayarak dersiâm olmuştur. Onun babası Ali Efendi, Ali Efendi'nin babası ise Amasya'nın yetiştirdiği meşhur alimlerden Akdağlı Şeyh Hacı Mustafa Efendi'dir. Hacı Mustafa Efendi, Amasya müftülüğünden başka¹⁰ Toruntay ve Abdullah Paşa Medreselerinde müderrislik yapmıştır¹¹

Abdülkerim Efendi, ilk eğitimini köyünün imamından almıştır.¹² Daha sonra Amasya'ya gelerek Kara Osman Efendi Medresesi'ne yerleşmiş, Canikli Hacı İsmail Efendi ve Sipahi Hafız Ömer Efendi'nin derslerine devam etmiştir. 1831'den sonra eğitimini tamamlamak üzere İstanbul'a gitmiştir.¹³

İstanbul'da zamanın meşhur alimlerinden İmamzade Esad Efendi¹⁴ ve Vidinli Mustafa Efendi'den ders alan Abdülkerim Efendi,¹⁵ döneminin en seçkin öğrencilerinden biri olmuştur. Ahmet Cevdet Paşa, İstanbul'a tahsil için geldiği zamanı kastederek, "Ol vakit talebe içinde Harput'lu İsmail Seyfüddin Efendi ile Amasya'lı Abdülkerim Efendi meşhur idiler."¹⁶ ifadesini kullanır. Cevdet Paşa memleketi Lofça'dan İstanbul'a 1839 yılında gelmiştir.¹⁷ Bu dönemde hala talebe olan Abdülkerim Efendi'nin 30 yaşını aşan uzun bir tahsil hayatının olduğu anlaşılmaktadır.

Tahsilini Vidinli Mustafa Efendi'den tamamlayan Abdülkerim Efendi, başarılı bir imtihan vererek Fatih Camii dersiâmmi¹⁸ ve müderris olmuştur.¹⁹ Bundan sonra bir yandan ders verirken, öte yandan da bilgisini geliştirmeye devam etmiş ve kısa zamanda zeka ve ilmi ile şöhrete ulaşarak zamanın meşhur alimlerinden biri olmuştur.²⁰ Abdülkerim Efendi'nin 1847'de Huzur

⁸ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, s.293.

⁹ O.F.Olcay, *a.g.e.*, yap.59b.

¹⁰ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, s.293.

¹¹ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C.I, sad. A.Yılmaz-M.Akkuş, Ankara 1986, s.241, 243.

¹² O.F.Olcay, *a.g.e.*, yap.59b-60a.

¹³ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.XI, s.294.

¹⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40 Tetimme, yay. Cavid Baysun, Ankara 1991, s.8.

¹⁵ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, s.294.

¹⁶ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s.10.

¹⁷ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s.5.

¹⁸ Medreselerde talebeye ve camilerde halka açık ders veren müderrislerle "dersiâm" ünvanı verilir. Dersiâm olmak için, medresede okunması gereken ilimleri okuyarak icazet aldıktan sonra, yapılan imtihanla ehliyetini ispat etmek gerekirdi. Bu imtihan, ders vekilinin başkanlığında tanınmış ulemeden oluşan bir heyet tarafından yapılırdı. Abdülkerim Efendi'nin zamanında senede bir imtihan yapılır ve ehliyet gösteren on beş kişi dersiâmlığa ayrılırdı. Bunlara dört sene sonra rusla birlikte iki yüz kuruş maaş bağlanır ve daha sonra sıraları geldikçe maaşları artırılırdı. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I, İstanbul 1993, s.427-428; Necdet Sakaoğlu, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü*, İstanbul 1985, s.31.

¹⁹ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, s.294.

²⁰ O.F.Olcay, *a.g.e.*, yap.60a.

Dersleri'ne²¹ muhatap²² olarak katılmaya başlaması²³ ve iki yıl sonra da Avrupa'ya gönderilmesi²⁴ bu ilmî şöhreti sebebiyle olmalıdır.

Arşiv belgelerine göre, Abdülkerim Efendi, 1849 yılında Fen Bilimleri alanında araştırma yapmak üzere Paris'e gönderilmiştir.²⁵ Bununla birlikte neredeyse bütün kaynaklar onun İngiltere'ye gittiği hususunda ittifak halindedir.²⁶ Avrupa'dan döndükten sonra "İngiliz Abdülkerim Efendi"²⁷, "İngiliz Kerim Efendi" namıyla meşhur olması²⁸ da bu bilgileri güçlendirecek niteliktedir. Arşiv belgeleri ve kaynaklarda mevcut olan bilgiler bütün olarak değerlendirildiğinde Abdülkerim Efendi'nin önce Paris'e gittiği, burada bir süre kaldıktan sonra İngiltere'ye geçtiği anlaşılmaktadır.²⁹ Avrupa'da ne kadar kaldığına gelince, bu konuda kesin bir bilgi mevcut değildir. Ancak Huzur Derslerine katıldığı 1847 ile 1868 yılları arasında sadece 1850 ve 1851 yıllarında katılmamış³⁰ olmasından hareketle, yaklaşık iki yıl kaldığı tahmin edilebilir.

Avrupa'dan İstanbul'a dönen Abdülkerim Efendi, bir yandan ders verirken, öte yandan da eser telifiyle meşgul olmuştur. Ayrıca eğitim ve öğretim alanında çeşitli görevlere atanmıştır. Bunlardan biri Abdülkerim

²¹ Ramazan ayında, sultanın huzurunda ulemanın Kur'an'dan ayetler okuyarak ilmî mütalaalarını ifade etmeleri suretiyle yapılan derslere, "Huzûr Dersleri" veya "Huzûr-u Hümayûn Dersleri" adı veriliyordu. Bkz. Ebül'ula Mardin, *Huzur Dersleri*, C.I, II-III, İstanbul, 1951-1966; Mehmed Emin, "Huzûr-u Hümayûn Dersleri", *Sebilü'r-Resâd*, C.XVII, S.425-426, İstanbul 1337, s.75-77.

²² Huzur Dersleri'ne katılan ulema bir mukarrir ve muhataplardan oluşuyordu. Mukarrir, Huzur Dersleri'nde sırası gelen ayeti okuyarak muhatapların sorduğu sorulara cevap veren kişiye deniyordu. Mukarrirler, müderris olarak talebeye ders okutan ve icazet veren ulema arasından seçiliyordu. M.Z.Pakalın, *a.g.e.*, C.II, s.576-577. Muhatap ise ulemeden Huzur Dersleri'nde mukarrîre soru soran ve itirazda bulunan kişiye deniyordu. Hem mukarrir hem de muhataplar şeyhülislam tarafından seçilir ve muhatapların sayısı en çok on dört olurdu. İsmail Hakkı Uzünçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s.217; M.Z.Pakalın, *a.g.e.*, s.570-571.

²³ Ebül'ula Mardin, *a.g.e.*, C.I, s.312.

²⁴ Osmanlı Devleti, ilk olarak II. Mahmud devrinde askerî alanda tahsil yapmak üzere Fransa'ya öğrenci göndermeye başlamıştır. Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Ankara 2004, s.5. Tanzimat'tan sonra Avrupa'nın ilim ve fenninden istifade gayesiyle diğer Avrupa ülkelerine de çeşitli alanlarda tahsil yapmak üzere öğrenci gönderilmiştir. Bu hedef doğrultusunda medrese mezunlarından da ilmî araştırmalar yapmak üzere gönderilenler olmuştur. Bkz. Adnan Şişman, "XIX. Yüzyılda Avrupa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri", *XII. Türk Tarih Kongresi*, C.III, Ankara 1994, s.163-171.

²⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ.HR., nr.58/2802.

²⁶ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, s.294; O.F.Olcay, *a.g.e.*, İ.Ü.nüshası, yap.60a, Topkapı nüshası, yap.33a; Cevad İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C.II, İstanbul 1997, s.273 dipnot 1147.

²⁷ Semih Mümtaz (Sel), *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, İstanbul 1948, s.216; O.F.Olcay, *a.g.e.*, İ.Ü.nüshası, yap.60a.

²⁸ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C.II, İstanbul 1333, s.10; Hüseyin Şemî, *a.g.e.*, s.178.

²⁹ Tanzimat'tan devrinde Avrupa'ya gönderilen Osmanlı öğrencilerinin gönderildikleri ülkede bir müddet tahsil gördükten sonra başka bir ülkeye geçerek tahsillerini tamamladıkları oluyordu. A.Şişman, *a.g.e.*, s.7

³⁰ E.Mardin, *a.g.e.*, s.312 vd.

Efendi'nin 1854 yılında atandığı Meclis-i Maârif-i Umûmiye azalığıdır.³¹ Maârif-i Umûmiye Nezâret'i olmadığı için eğitim öğretim ile ilgili meselelerin müzakere, icra ve nezaret işine, sadrazama bağlı olan Meclis-i Maârif-i Umûmiye bakıyordu.³² 1857 yılında Maârif-i Umûmiye Nezâreti kurulunca³³ Abdülkerim Efendi'nin azası bulunduğu Meclis de Nezârete bağlanmıştır. Meclis-i Maârif 1864'de Dâire-i Mekâtib-i Husûsiye ve Dâire-i Mekâtib-i Umûmiye olarak iki daireye taksim olunmuş ve bu düzenleme ile Abdülkerim Efendi Dâire-i Mekâtib-i Husûsiye azası olarak atanmıştır.³⁴ Eğitim ve öğretim alanında 1869'de tekrar bir düzenlemeye gidilerek Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi hazırlanmıştır. Bu nizamname icabı Meclis-i Kebîr-i Maârif teşkil edilerek Daire-i İdare ve Daire-i İlmiye olmak üzere ikiye taksim edilmiş ve Abdülkerim Efendi de Daire-i İlmiye'ye aza olarak atanmıştır.³⁵ Abdülkerim Efendi'nin azalık vazifesinin ne zaman sona erdiğine dair kesin bir bilgi mevcut değildir. Ancak 15 Aralık 1881 tarihli arşiv belgesinde yer alan "*Birkaç sene evvel icrâ olunan teftihâta Meclis-i Maârif-i Umûmiye a'zalığundan infisâli vukûu bulmuş olan...Abdülkerim Efendi*"³⁶ ifadesinden bu tarihten birkaç yıl önce sona erdiği anlaşılmaktadır. Abdülkerim Efendi, 1854 yılında Meclis-i Maârif-i Umûmiye'ye aza olarak atandığına göre, yaklaşık 25 yıl bu vazifede bulunmuştur.

Abdülkerim Efendi, Meclis-i Maârif azalığı vazifesine ilave olarak 1861'de Rüştiye mektepleri müfettişliğine tayin edilmiştir.³⁷ Aynı yıl teftiş bölgesi olarak Edirne ve Selanik vilayetleri belirlenmiş ve mülki amirlere bildirilmişse³⁸ de bu görevi daha sonra yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Abdülkerim Efendi'nin atandığı bölgeye Suphi Bey (Paşa)'ın mülkî müfettiş olarak atanması³⁹ üzerine o da Suphi Bey'in maiyetine verilmiştir.⁴⁰ Abdülkerim Efendi, müfettiş olarak görevlendirilmesinden yaklaşık bir buçuk yıl sonra, Nisan 1863'de, Suphi Bey ile beraber İstanbul'dan hareket etmiştir.⁴¹ Suphi Bey, Kasım 1863'de İstanbul'a döndüğüne⁴² göre, maiyetinde bulunan Abdülkerim Efendi de beraber olmalıdır. Dolayısıyla Abdülkerim Efendi'nin teftiş vazifesi sekiz ay kadar sürmüştür. Bu teftiş seyahatinin belki de en önemli özelliği, Suphi Bey ile Abdülkerim Efendi arasında ömür boyu sürecek bir yakınlığın doğmasına sebep olmasıdır.

³¹ B.O.A., A.}ADV., nr.97/16.

³² Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiye Nezâretî Târihçe-i Teşkilâtı ve İcraâtı*, haz. Taceddin Kayaoğlu, Ankara 2001, s.32.

³³ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.59-60.

³⁴ *Tasvîr-i Efkâr*, 4 Muharrem 1281, nr. 202; Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.75-78.

³⁵ *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis*, 5 Receb 1286, nr.1255; Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.92-102.

³⁶ B.O.A., I.HD., nr.842/67689.

³⁷ B.O.A., A.}MKT.NZD., nr.374/75.

³⁸ B.O.A., A.}MKT.NZD., nr.516/98.

³⁹ Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C.X, haz.Münir Aktepe, Ankara 1988, s.87; *Tasvîr-i Efkâr*, 6 Şevval 1279, nr.78; 13 Şevval 1279, nr.80.

⁴⁰ B.O.A., A.}MKT.MHM., nr.260/55.

⁴¹ *Tasvîr-i Efkâr*, 7 Zilkade 1279, nr.87.

⁴² *Tasvîr-i Efkâr*, 13 Cemâdiyevevel 1280, nr.139.

Siyasî kişiliğinin yanında ilim ve edebiyata büyük merakı olan Suphi Paşa, gerek Doğulu, gerekse Batılı seyyah, edip ve alimleri konağında misafir ederek, sohbet meclisleri düzenlemeyi bir gelenek haline getirmiştir. Abdülkerim Efendi de Suphi Paşa ölünceye kadar (1886) konağın en itibarlı müdavimleri arasında yer almıştır.⁴³ Ayrıca Abdülkerim Efendi'nin İstanbul payesini⁴⁴ elde etmesi de Suphi Paşa'nın delaletiyle mümkün olmuştur. Müderrisliğin ilk derecesi olan ibtida-i hariçten başlayarak 1869'da Mekke payesine kadar yükselen Abdülkerim Efendi,⁴⁵ İstanbul payesini almak hakkı olduğu halde şeyhülislam Üryanizade Esad Efendi'nin saraya arz etmemesi sebebiyle bu payeyi bir türlü alamamıştır. Ancak dönemin nüfuzlu devlet adamlarından Suphi Paşa'nın müdahalesiyle⁴⁶ 1881 yılında İstanbul payesine sahip olabilmıştır.⁴⁷

Abdülkerim Efendi'nin eğitim ve öğretim sahasında yaptığı görevlerinden biri de Dârü'l-Fünûn hocalığıdır. Maarif Nazırı Saffet Paşa, 1869 yılında açılması düşünülen Dârü'l-Fünûn'da okutulacak dersler ve bu dersleri okutacak hocalar hakkında bir rapor hazırlayarak Felsefe ve Kelam hocalığına Abdülkerim Efendi'nin atanmasını teklif etmiştir.⁴⁸ Bu rapor bir kaç kez değişikliği uğradıktan sonra nihai halini almış ve son şeklini alan programa göre, Abdülkerim Efendi, Mantık hocası olarak atanmıştır. Abdülkerim Efendi, 1870 eğitim ve öğretim sezonunda Dârü'l-Fünûn'da ders vermiş, 1871 yılında programda yapılan değişiklikle Mantık dersi programdan çıkarılarak başka ders de verilmeyince⁴⁹ buradaki görev sona ermiştir. Ayrıca arşiv belgelerinden Abdülkerim Efendi'nin 1884 yılında Muhtasar Meani, Şemsiye ve Hidâyetü'l-Hikme dersleri okutmak üzere Ziraat Mektebi'nde hocalığa tayin edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁰ Ancak mektep çeşitli sebeplerle 1891 yılına kadar açılmadığı⁵¹ için Abdülkerim Efendi bu görevi fiili olarak yapamamıştır.

Resmi görevlerinin yanında çeşitli sahalarda eser kaleme alan ve binlerce öğrenci yetiştiren Abdülkerim Efendi, birçok kez de icazet

⁴³ S.M.(Sel), *a.g.e.*, s.216; Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz.Şemseddin Kutlu, C.I-II, İstanbul 1973, s.76; Seniha Sami Moralı, "Suphi Paşa", *Hayat Tarih Mecmuası*, C.II, S.11, İstanbul 1968, s.74.

⁴⁴ Ulema için İstanbul payesi oldukça önemli bir paye idi. Çünkü Mekke ve Medine (Harameyn) payesinin üstünde bulunanlara kadı denilmez, rical-i devlet ve ehl-i divan sıralarına geçmiş oldukları için ulema-yı devlet denilirdi. Ulema ismi özellikle bunlardan kinaye olarak kullanılırdı. İstanbul payesi alanlara birer arpalık verilir ve sıra ile İstanbul kadılığı yaparlardı ya da bunu yapmadan Anadolu ve sonra da Rumeli payesi alabilirlerdi. M.Z.Pakalın, *a.g.e.*, s.54-55.

⁴⁵ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, s.294.

⁴⁶ S.M.(Sel), *a.g.e.*, 216.

⁴⁷ B.O.A., İ.D.H., nr.842/67689.

⁴⁸ B.O.A., İ.D.H., nr.41632.

⁴⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Dârülfünûn Kurma Teşebbüsleri", *150. Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s.418-425.

⁵⁰ B.O.A., İ.D.H., nr.927/73458.

⁵¹ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C.I-II, İstanbul 1977, s.569; Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s.80k-80m.

vermiştir.⁵² Hayatının sonlarında Fatih Camii'nde zamanın fen ilimlerini nakli ilimlere uygulamak suretiyle okuttuğu *Kadı Beyzavî Tefsiri* derslerine beş yüzden fazla öğrenci devam etmiştir.⁵³ Uzun ve verimli bir hayat süren Abdülkerim Efendi, 28 Ocak 1886 yılında vefat etmiştir. Mezarı Fatih Camii avlusundadır.

2. Eserleri

Abdülkerim Efendi, Felsefe, Mantık, Coğrafya, Dil Bilgisi gibi farklı alanlarda eserler kaleme almıştır. Eserlerinin bir kısmını Türkçe, bir kısmını da Arapça olarak yazmıştır.

1- Felsefe

a. Câmîü'l-Hakâyık: Abdülkerim Efendi'nin Arapça olarak yazdığı bu eserin mevcut cildi taşbaskı olarak 1884'de basılmıştır. İlk sahifeleri "tı" harfine kadar harfle numaralandırıldıktan sonra, diğer sahifelere rakamla numara verilmiştir. Rakamla numaralandırılan kısım 256 sahifedir. Eser, Osmanlı medreselerinde felsefe sahasında okutulan temel ders kitaplarından Esirüddin el-Ebherî'nin *Hidâyetü'l-Hikme* adlı eserinin eksik şerhidir.⁵⁴

Yazar, mukaddimedé, hikmet ve kısımları hakkında İslam filozofları tarafından ileri sürülen görüşlerin bir özetini verdikten sonra, Ebherî'nin eserinin Mantık kısmı meşhur olmadığı için Tabiyyât ve İlâhiyât kısmının şerhiyle yetindiğini kaydetmektedir. Bu ifadelerden hem Tabiyyât, hem de İlâhiyât kısımlarına şerh yazdığı anlaşılabilir. Hattâ "Heyulanın suretten bağımsız bulunamayacağı" meselesi hakkındaki dördüncü fasıl da tam değildir. Eserin devamının olduğu, cildin sonundaki ifadenin yarım kalmış olması ve daha önceki sahifelerde olduğu gibi, son sahifeye bir sonraki sahifenin ilk kelimesinin yazılmış olmasından açıkça anlaşılabilir. Abdülkerim Efendi, Tabiyyât ve İlâhiyât kısmını şerh ettiğini kaydettiğine göre, mevcut cilt kadar en az üç cildin daha olması gerekir. Araştırmamız sırasında, eserin başka ciltlerinin varlığını tespit edemediğimiz gibi, buna

⁵² Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, s.294.

⁵³ Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, s.10; O.F.Olcay, *a.g.e.*, Topkapı nüshası, yap.34a.

⁵⁴ Ebherî'nin İbn Sina'nın *Şifa*, *Necât* ve *İşârât* adlı eserinde felsefi konuları işleme yöntemini esas alarak yazdığı *Hidâyetü'l-Hikme*, Mantık, Tabiyyât ve İlâhiyât bölümlerinden oluşmaktadır. Ebherî'nin İslam dünyasında çok rağbet gören bu eseri üzerine onlarca şerh ve hâşiyeye yazılmıştır. Şerhlerden en meşhuru Kadî Mir Hüseyin el-Meybûdî'nin *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme*'si ve hâşiyelerden en meşhuru da Muslihiddin el-Lârî'nin Kadî Mir'in şerhine yazdığı *Hâşiyeye alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme*'sidir. Kadî Mir'in *Şerhi* ve Lârî'nin *Hâşiyeleri* de *Hidâyetü'l-Hikme* ile birlikte Osmanlı medreselerinde en çok okunan eserlerdendir. Bkz. Abdullah Yorulmaz, *Ebherî'nin Hidâyetü'l-Hikme*'si ve *Osmanlı-Türk Düşüncesindeki Yeri*, Basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2003.

dair bir bilgiye de ulaşamadık. Ancak, Olcay'ın Abdülkerim Efendi'nin bütün kitapları ile beraber kendi eserlerinin de yandığına dair verdiği bilgiden⁵⁵ bu eserin devamının basılmadan yanmış olduğu tahmin edilebilir.

b. Risâle-i Kazâ ve Kader: Toplam 16 sahife olan bu risâleyi Abdülkerim Efendi, 1876 yılında Türkçe olarak kaleme almış ve risâle aynı yıl Matbaa-i Amire'de basılmıştır. Yazar, mukaddimede zor meselelerden olan "kaza ve kader" ile ilgili Farabî, İbn Sina, Fahreddin Râzî, Nasireddin Tûsî ve Kudbeddin Râzî gibi İslam filozoflarının kaza ve kader hakkındaki okuyabildiği eserlerinden istifade ederek ve kendi fikirlerini de eklemek suretiyle risâleyi yazdığını kaydetmektedir. Risâlenin sonunda "*İş bu risâleyi tahrîrden murâd-ı âcizânem cemi' müslimîn ve sâir tâîfelere hükemânın zâhib olduğu takdîr ile kazâyı ikrârın lüzûmunu beyândır.*" ifadesinden sadece müslümanlara değil, gayri müslimlere de hitap etmek gayesinde olduğu anlaşılmaktadır.

Abdülkerim Efendi, beş fasıldan oluşan risâlenin birinci faslında, filozof ve kelamcıların kaza ve kader hakkındaki görüşlerinden de istifade ile kaza ve kaderin ne olduğu hakkında bilgi vermektedir. İkinci fasılda, kötülük (şerr) meselesini ele almakta ve İlahî kaza ile kötülük ilişkisini incelemektedir. Üçüncü fasılda, insan ve kötülük ilişkisi üzerinde durmakta, dördüncü fasılda, soru cevap şeklinde, bilgi ve amel, kötülük ve İlahî ceza ilişkisi meselesini değerlendirmektedir. Beşinci fasılda da yine soru cevap şeklinde, insan fiili, İlahî cezanın sebebi, saf hayr olan Vâcibü'l-Vücûd'dan saf şerr olan cezanın nasıl meydana geldiği meselesini incelemektedir.

c. Risâle-i Rûh-i İnsan: Abdülkerim Efendi'nin 1876 yılında Türkçe kaleme aldığı bu risâle, 1877'de Matbaa-i Amire'de toplam 36 sahife olarak basılmıştır. Mukaddime kısmında, "*muğlak ve müşkil İlahî meselelerden*" olan insan ruhu meselesinde alimler ve filozoflar arasında bir çok ihtilaf ve farklı görüşler ortaya çıktığını belirten Abdülkerim Efendi, bu görüşleri delilleri ile inceleyerek doğru olan görüşün hangisi olduğunu ortaya çıkarmak maksadıyla risâleyi yazdığını ifade etmektedir.

Risâle, dört makaleden oluşmaktadır. Abdülkerim Efendi, birinci makalede, insanın hakikatinin ne olduğu hakkında alimlerin ileri sürdükleri görüşleri incelemiş, ikinci ve üçüncü makalelerde insan ruhunun varlığı akli ve nakli delillerle ispat ettikten sonra, dördüncü makalede ruhun mücerretliğini inkâr edenlerin delillerini akli ve nakli delillerle çürütmeye çalışmıştır.

d. Risâle fi Tahkiki'l-Hareketi'l-Hâfıza li'z-Zamân: Risâlenin müellife ait olması kuvvetle muhtemel olan 10 yapraklık rika hattı ile yazma nüshası, Ali Emiri, Coğrafya, nr. 7'de kayıtlıdır. Bu nüshanın dış kapağında risale,

⁵⁵ O. F. Olcay, a.g.e., Topkapı nüshası, yap. 34a.

“Hoca Kerim Efendi merhumun arzın müteharrik veya sâkin olduğuna dâir bazı edilleyi câmi olan bir risalesidir.” şeklinde tanıtılmaktadır. Abdülkerim Efendi'nin Türkçe olarak kaleme aldığı risâle, 1882 yılında Süleyman Efendi Matbaası'nda basılmış olup toplam 13 sahifedir.

Abdülkerim Efendi, risâlenin mukaddimesinde, filozoflar arasında zamanın devamını sağlayan hareket hakkında ihtilaflar meydana geldiğini ve farklı görüşler ileri sürüldüğünü belirterek, bu meselenin hakikatini meydana çıkarmak gayesiyle risaleyi yazdığını söylemektedir. Bu alemde bir hareketin var olduğunun görme duyusu ile anlaşıldığını, ancak bu hareketin hangi cismin hareketi olduğunun bilinmediğini, bu meselede eski filozofların farklı görüşler ileri sürdüklerini belirtmektedir. Dünyanın hareketi hakkında ileri sürülen, sonsuza kadar yukarıya doğru hareket eder ve sonsuza kadar yıldızlarla beraber yükselir görüşlerinin doğru olmadığını, çünkü Kur'an'ın buutların sonluluğu meselesini kesin delillerle ispat ettiğini kaydetmektedir. Daha sonra da dünyanın dairevî şekilde hareket ettiğini ileri sürenlerin görüşlerini, dünyanın şekli ve hava ile dünya ilişkisi hakkında ileri sürülen görüşleri sıralayarak kendi düşüncesini ispata çalışmaktadır.

e. *Kıssa-i Salâmân ve Absâl*: Abdülkerim Efendi'nin toplam 16 sahifelik bu risalesi, Ceride-i Askeriye Matbaası'nda 1881 yılında basılmıştır.⁵⁶ Risalenin ilk sahifesinde, “*Bu risale hukema-i müteelihîn ve işrâkiyyîn mezhebi üzere ahvâl-i ârifni beyan eder*” bilgisi verilmektedir.

Abdülkerim Efendi, Türkçe olarak kaleme aldığı risâleyi, bir giriş ve beş bölüm halinde yazmıştır. Girişte, aklî ve hissî hazlar hakkında bilgi vermiş, aklî hazların hissî hazlardan daha üstün olduğunu vurgulamıştır. Birinci bölümde, aslı henüz ele geçmemiş olan ve Huneyn b. İshak tarafından Yunanca'dan Arapça'ya tercüme edilen Salâmân ve Absâl kıssasını⁵⁷ nakletmiş, ancak bu kıssayı olduğu gibi tercüme etmeyerek özetlemiştir. İkinci bölümde de kıssanın tevilini yapmıştır. Üçüncü bölümde, İbn Sina'nın aslı henüz ele geçmemiş olan fakat Nasireddin Tûsî'nin *İşârât*'a yazdığı şerhte özetini verdiği Şalâmân ve Absâl kıssasını⁵⁸ tamamı ile tercüme ettikten sonra, dördüncü bölümde bu kıssanın tevilini yapmıştır. Risâlenin beşinci bölümünde ise âriflerin makamı hakkında bilgi vermiştir.

Abdülkerim Efendi'nin üzerinde çalışma yapılmış tek eseri Kıssa-i Salâmân ve Absâl adlı risalesidir. Risâle, bazı kelimeleri hatalı okumakla birlikte, Erdoğan Uludağ tarafından Latin harflerine aktarılmıştır.⁵⁹

⁵⁶ O.F.Olcay, Abdülkerim Efendi'nin bu eserinin bir süre yazma olarak kaldıktan sonra, diğer eserleri ile beraber yandığını kaydetmektedir. O.F.Olcay, *a.g.e.*, Topkapı nüshası, yap.34a. Yazma nüshanın yanmış olma ihtimali bulunmakla birlikte, risalenin böyle bir kazaya uğramadan önce baskısının yapıldığı anlaşılmaktadır.

⁵⁷ Bkz.M.Şerefeddin Yaltkaya, “Hayy'ibni Yakzan Tercümesi”, *Büyük Türk Filozofu ve Tıp Ustadı İbn Sina*, İstanbul 1937, s.58-65.

⁵⁸ Bkz.M.Ş.Yaltkaya, *a.g.m.*, s.65-67.

⁵⁹ Erdoğan Uludağ, “Abdülkerim Efendi ve Kıssa-i Salâmân u Absâl Risâlesi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.10, Erzurum 1998, s.107-115.

f. *İbn Sina'nın Terceme-i Hâli*: Bu risâle, önce Şinasi'nin *Tasvîr-i Efkâr*'ın dördüncü sayısında "Meclis-i Maârif-i Umûmiyye a'zası mütebahhirânından Abdülkerim Efendi'nin eseridir" başlığı ile yazı dizisi halinde yayınlanmaya başlamış ve yedinci sayısında sona ermiştir.⁶⁰ Yayını tamamlandıktan iki gün sonra, 22 Temmuz 1862'de *Tasvîr-i Efkâr* Matbaası'nda risâle halinde basılmıştır. Türkçe yazılmış olan toplam 16 sayfalık risâlenin basılıp satışa sunulduğuna dair *Tasvîr-i Efkâr*'da bir ilan çıkmıştır.⁶¹

Abdülkerim Efendi, risâleyi yazarken büyük ölçüde İbn Sina'nın öğrencisi Ebu Ubeyd el-Cüzcanî'nin hocası hakkında verdiği ve İbn Ebî Usaybia'nın *Tabakât*'ında naklettiği⁶² bilgilerden istifade etmiştir. Ancak yalnız Cüzcanî'nin verdiği bilgilerle yetinmeyip başka eserleri, hatta İbn Sina hakkında Batılıların yazdıkları eserleri de incelemiş olduğu risâlenin sonunda yer alan şu ifadesinden anlaşılmaktadır: "Şeyh'ür-reis ulûm ve fînûnu Asya'ya neşreylediği gibi Avrupa'ya dahî ta'mîm etmekle Millet-i İslamiye'nin Aristo ve Bukratı'dır deyû kitâb-ı efrenciyyede tasrîh olunmuştur." Ayrıca İbn Ebî Usaybia, İbn Sina'nın eserlerinin sayısını 94 olarak zikrederken⁶³ Abdülkerim Efendi'nin bu sayıya ilaveler yapmak suretiyle 119'a çıkarmış olması da İbn Sina hakkında yazılan birçok eseri taradığının bir başka delilidir.

g. *Şerhü's- Şifâ*: Kaynaklarda Abdülkerim Efendi'nin İbn Sina'nın *Şifâ* adlı eserine şerh yazdığı veya tercüme ettiğine dair bilgiler yer almaktadır. Bursalı Mehmed Tahir, Abdülkerim Efendi'nin eserlerini saydıktan sonra, "ekber müellefatı nâtamâm kalan İbn Sinâ'nın Şifâ nâmında eser-i hikemîyesinin şerhidir"⁶⁴ derken, Olcay, "İbn Sina'nın Şifâ nâmındaki

Abdülkerim Efendi'nin bu risâlesini, günümüz araştırmacılarından bir çoğu eserlerinde zikretmiştir. Ancak verdikleri bilgiden risâleyi görmedikleri anlaşılmaktadır. Ağâh Sırrı Levend, "Selaman u Ebsal yazan şairler ve eserleri" başlığı altında Lâmiî Çelebi ve Abdülkerim Efendi'yi zikrettikten sonra, Abdülkerim Efendi'nin eseri için "mensur olsa gerek" bilgisini ilave etmiştir. Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C.I, Ankara 1998, s.138. İlhan Çeneli, "Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri adlı eserinde Abdülkerim (ölm. 1885) 'in de bu hikâyeyi yazdığını kaydediyor; ancak eser bugüne kadar ele geçmemiştir" derken, Salim Ayduz de "Abdurrahman Cami'nin eserinin tercümesi" olduğunu kaydeder. İlhan Çeneli, "Lâmiî'nin Selâman ü Ebsâl Adlı Mesnevisi", *Türk Kültürü*, S.120, Ankara 1972, s.1246; Salim Ayduz, Abdülkerim Efendi (Hoca Kerim)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1999, s.59.

⁶⁰ Bkz. *Tasvîr-i Efkâr*, 12 Muharrem 1279, nr.4; 15 Muharrem 1279, nr.5; 19 Muharrem 1279, nr.6; 23 Muharrem 1279, nr.7.

⁶¹ *Tasvîr-i Efkâr*, 1 Safer 1279, nr., 9, s.3. Hasan Akay, Abdülkerim Efendi'nin bu eserinin, İbn Sina'nın biyografisi ile ilgili ilk ciddi çalışma sayıldığı bilgisini vermektedir. Bkz. Hasan Akay, *Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Yeni Fikirler*, İstanbul 1998, s.306.

⁶² Bkz. M.Şerefeddin Yaltkaya, "İbn Sina'nın İbn Ebî Usaybia'nın *Tabakat*'ındaki Hal Tercümesi", *Büyük Türk Filozofu ve Tıp Ustadı İbn Sina*, İstanbul 1937, s.1-16.

⁶³ Bkz. Mehmet N.Bolay, İbn Sina, Ankara 1988, s.37-40

⁶⁴ Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., s.10. Abdülkerim Efendi'nin tamamlanmamış *Şifâ Şerhi* adlı eseri bulunduğu başka kaynaklarda da geçmektedir. Ancak bu bilginin Bursalı Mehmed Tahir'den alındığı anlaşılmaktadır. Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin*,

eserlerine şerh yazmış ise de bunlar gayr-i matbû' olarak bir müddet kalmış ve nihayet harik kazâsından kurtulamayıp merhûmun umûm kitâpları miyânında bu eserler de maa'l-eseף yanmıştır.⁶⁵ bilgisini vermektedir. Ülken ise Abdülkerim Efendi'nin *Şifâ* ile ilgili eseri hakkında birbirinden farklı bilgiler kaydetmektedir. *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* adlı eserinde Abdülkerim Efendi'nin *Şifâ*'yı şerh ettiği bilgisini verirken,⁶⁶ *Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri* adlı makalesinde de tercüme ettiği bilgisini vermektedir.⁶⁷

Araştırmamız sırasında böyle bir eserin varlığını tespit edemedik. Ancak yukarıda verilen bilgilerden hareketle, Abdülkerim Efendi'nin *Şifâ*'ya şerh yazdığını ve o dönemde İstanbul'da sık sık çıkan yangınlardan birinde yandığı neticesi çıkarılabilir.⁶⁸ Eserin dili hakkında herhangi bir bilgi mevcut olmamakla birlikte, Abdülkerim Efendi'nin şerh olarak yazdığı eserlerin Arapça olmasından hareketle, bu eserin de Arapça olarak yazıldığı tahmin edilebilir.

2- Mantık

a. *Mizânü'l-Adl fi'l-Mantık ve Hâşiyesi*: Abdülkerim Efendi'nin Arapça olarak kaleme aldığı *Mizân'ül-Adl fi'l-Mantık* adlı eseri, 136 sahifedir. Kendi eserine *Hâşiyeye alâ Mizân'il-Adl* adı ile 64 sahifelik bir hâşiyeye yazmıştır. Yazarın 1859 yılında kaleme aldığı bu iki eser 1860'da beraber basılmıştır. Abdülkerim Efendi'nin Meclis-i Maârif'ten mesai arkadaşı olan Şinasi, *Tercümân-ı Ahvâl*'de *Mizânü'l-Adl* ve müellifini öven bir makale yazmıştır.⁶⁹

Abdülkerim Efendi, kitabın giriş kısmında, mantık hakkında çeşitli kitapların yazıldığını, ancak bunlardan bir kısmının bazı delilleri açıklamadığını, bir kısmının da mantık meselelerini çözme hususunda yetersiz kaldığını belirtmektedir. Onun için de gerekli delilleri içine alan böyle bir kitap yazdığını, eski ve yeni kuralları karşılaştırmalı şekilde açıklayan bu kitaba *Mizânü'l-Adl* adını verdiğini söylemektedir.

Mizânü'l-Adl'de mantık konularını ayrıntılarına girmeden İslam mantık geleneği etrafında inceleyen Abdülkerim Efendi, katılmamakla birlikte, zaman zaman Batılı mantıkçıların görüşlerini de aktarmıştır. Bu sebeple eser, Osmanlı devrinde Batılı mantıkçıların görüşlerine yer veren

Esmâü'l-Müellifin ve Asarü'l-Musannifin, C.I, haz.R.Bilge-K.İnal, İstanbul 1951, s.614; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*, C.VIII, Lübnan 1957, s.143.

⁶⁵ O. F. Olcay, a.g.e., Topkapı nüshası, yap.34a.

⁶⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1997, s.322.

⁶⁷ Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat*, C.II, İstanbul 1999, s.763.

⁶⁸ Bu dönemde İstanbul'da meydana gelen yangınlar hakkında bkz. Necdet Sakaoğlu, "Yangınlar (Osmanlı Dönemi)", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.VII, İstanbul 1994, s.427-438.

⁶⁹ *Tercümân-ı Ahvâl*, 13 Rebülâhîr 1277, nr.2.

eserlerin bilinen ilk örneğidir. Beraber neşrettiği *Hâşiye*'de de adından anlaşılacağı üzere *Mizan*'da ayrıntılara girmedeği bazı konuları izah etmiştir.

b. *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Siyalkuti ale't-Tasavvurât*: Abdülkerim Efendi, iki cilt halinde basılan bu Arapça eseri 1881 yılında yazmıştır. Toplam 400 sahife olan birinci cilt 1885'de, 398 sahifelik ikinci cilt ise 1887'de, yani ölümünden bir yıl sonra, el-Hac Muharrem Efendi'nin matbaasında basılmıştır. Eser, Siyalkuti'nin *Hâşiye*'sinin Tasavvurât⁷⁰ kısmının hâşiyesidir.⁷¹ Mukaddimede verdiği bilgiye göre; Abdülkerim Efendi, zeki öğrencilerinden birinin Siyalkuti'nin *Hâşiye*'sinin Tasavvurât kısmında kapalılık bulunduğunu, daha iyi anlaşılabilmesi için kapalılıkları açıklayan bir eser yazmasını kendisinden ısrarla istemesi üzerine bu hâşiyeyi yazmıştır.

Eser, İslam dünyasında mantık sahasında çok rağbet görmüş bir eserin hâşiyesi olduğu için, Abdülkerim Efendi de konuları bu çerçevede değerlendirmiştir. Oldukça hacimli olan eser, kavramlar, önerme ve kıyas şeklinde üçe ayrılan Mantık'ın sadece kavramlar bölümünü içine almaktadır. Hatta kavramlar bölümünün en önemli konusu olan târifler kısmı bile eserde yer almamaktadır.

3- Coğrafya

Risâletü Tezkirati'l-Ekâlîm: Abdülkerim Efendi'nin ilk telif ettiği eser, *Risâletü Tezkirati'l-Ekâlîm*'dir. Arapça olarak yazılan *Risâle* basılmamıştır. Rika ile müellif hattı olan 46 yapraklık tek nüshası, İstanbul Büyükşehir Belediye Kütüphanesi'nde bulunup, Muallim Cevdet, nr. K.316'da kayıtlıdır. Risâlenin sonunda verilen bilgidен 1851'de yazıldığı anlaşılmaktadır.

Yazarın Coğrafya hakkındaki bu eseri, Avrupa'da yazılan eserlerden istifade suretiyle kaleme aldığı mukaddimede verdiği bilgidен anlaşılmaktadır. Ayrıca Fransızca kelimelerin yazılışını değil, okunuşunu

⁷⁰ Aristotelesçi geleneğe göre, mantığın konuları; kavramlar, hüküm ve önermeler, akıl yürütme olmak üzere üç bölüme ayrılır. Müslüman mantıkçılar ise mantığın konusunu tasavvurât ve tasdikât olmak üzere iki bölümde incelemiştir. Bu tasnife göre; esas ve amaçları bakımından mantığın konuları şöyledir: Tasavvurâtın esası; beş külli (cins, nevi, fasıl, hassa, araz), amaçları ise tarif, had ve resmdir. Ayrıca, kavram ve terim çeşitleri, işlem ve kaplam, kategoriler ve delalet bahisleri de tasavvurât kısmında incelenmiştir. Tasdikâtın esası; önermeler, amaçları da kıyas, burhan, cedel, şiir ve hitabettir. Bkz. M. Naci Bolay, *Farabi ve İbn Sina'da Kavram Anlayışı*, İstanbul 1990, s.5-12; M. Naci Bolay, *İbn Sina Mantığında Önergeler*, İstanbul 1994, 11-13.

⁷¹ Necmeddin Ali b. Ömer el-Kazvîni el-Kâtîbî(ö.1255)'nin hocası Şemseddin adına yazdığı *Risâletü's-Şemsiyye fi'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye* diye isimlendirilen risâle, İslam dünyasında çok meşhur olmuştur. Bu risâleyi, Kudbeddin Râzî' et-Tahtanî(ö.1364) *Tahrîrü'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye* adı ile şerh etmiştir. Kudbeddin Râzî'nin şerhine, Abdülhakîm b. Şemseddin es-Siyalkuti, *Hâşiye ale't-Tasavvurât ve't-Tasdikât* adlı hâşiyeyi yazmıştır.

dikkate alarak yazdığına dair düştüğü dipnot da özellikle Fransızca eserlerden istifade ettiğini göstermektedir.

Abdülkerim Efendi, mukaddime ve beş bölüm olarak yazdığı Risale'ye Katip Çelebi'nin aklı ilimlere önem verilmemesi ile ilgili yakınmasına⁷² benzer bir yakınma ile başlar. Astronomi ilminden bir cüzü kabul ettiği Coğrafya ilmini "yeryüzünde bulunan güney ve kuzey kutuplarından bahseden bir ilimdir" şeklinde tarif eder. Daha sonra, dünyanın diğer gezegenler gibi bir gezegen olduğu ve güneşin etrafında döndüğü, bu dönüşünü 365 gün ve 6 saatte tamamladığı, güneş etrafında dönerken dünyanın aynı zamanda kendi eksenini etrafında doğudan batıya doğru döndüğü, bu dönüşü 24 saatte yani bir günde tamamladığını ve senenin bu günlerden meydana geldiği, güneş ışığının 8 dakikada yeryüzüne ulaştığı bilgisini verir. Yeryüzünün dörtte üçünün su (deniz), birinin de kara olduğu, dört büyük deniz ve beş kıtanın bulunduğu, dünyanın toplam nüfusunun 875 milyon olduğu, bunların renk, din ve dil bakımından farklılık gösterdiklerini kaydeder. Mukaddimede verdiği bu bilgilerden sonra da beş bölümün birincisinde Avrupa olmak üzere, sıra ile Asya, Afrika, Amerika ve Adaları (Cezâir-i Bahr-i Muhitiyye) tek tek ele alarak, bu kıtalarda bulunan ülkelerin coğrafi, idarî ve nüfus yapıları hakkında tanıtıcı bilgiler verir.

4- Dil Bilgisi

Zübdetü fi İlm-i Sarf: Abdülkerim Efendi, Türkçe olan bu eserini 1861 yılında yazmıştır. Eseri bitirdikten sonra Sultan Abdülaziz'e takdim ettiği "Melik'üd-dîn ve'd-dünya.....sultan ibn sultan ibn sultan Abdülaziz Han mâzâle saltanati ile'n-nihâyeti'd-devrân efendimiz hazretlerinin sidde-i ulyâlarına takdim kılınmıştır." ifadesinden anlaşılmaktadır. Toplam 456 sahifelik kitabın ilk baskısı 1861'de, ikinci 1875'de Matbaa-i Âmire'de yapılmıştır. Kitabın başında Anadolu kazaskeri payeli Şeyh Hakkı Efendizâde Ahmed Tevhid'nin Arapça bir takrizi yer almaktadır.

Abdülkerim Efendi'nin Arapça sarf ilmi hakkında yazılan meşhur kitapları özetleyerek ve kendi hatırına gelenleri de ilave ederek yazdığını ifade ettiği kitap, bir mukaddime ve 25 fasıldan oluşmaktadır. Yazar, mukaddimede sarfın lügat ve ıstılah manaları, sarf ve nahiv konularının farkı, kelime ve fiilin kısımları hakkında bilgi verdikten sonra, birinci fasılda fiil-i mâziden başlamak üzere, ayrıntılı olarak konuyu işlemeye devam etmiştir.

⁷² Bu tür yakınmaların Katip Çelebi'den çok önceki tarihlere dayanan bir geçmişi vardır. İzgi'nin tespitine göre, ilk olarak Kadızâde(ö.1431)'nin *Şerhu'l-Mulahhas* adlı eserinde tüm İslam dünyasını kast ederek kullandığı "ilimlerin izin silindiği" ifadesinin, özellikle Katip Çelebi'den sonra Osmanlı coğrafyası için kullanılması neredeyse bir gelenek haline almıştır. Mesela, Hüseyin Fıskî et-Tamanî (ö.1817) *el-Ferîdetü'l-Münîre fi İlmî'l-Küre*, Feraizcizâde (ö.1835) *Gülşen-i Ma'ârif*, Ahmed Tevhid Efendi (ö.1870) *Telhisu'l-A'mâl* adlı eserlerinde aynı şikayetleri tekrarlamışlardır. C. İzgi, a.g.e., C.I, s.135-136.

Ülken, Abdülkerim Efendi'nin zikredilen eserlerinden başka *Begavî Tefsiri* tercümesinin de bulunduğunu kaydetmektedir.⁷³ Kaynaklarda, Abdülkerim Efendi'nin hayatının son dönemlerinde verdiği cami derslerinde, *Kadı Beyzavî Tefsiri* okuttuğu bilgisi bulunmakla birlikte, ne Kadı Beyzavî, ne de Begavî tefsirinin tercümesini yaptığını dair bir bilgi mevcuttur. Araştırmamız sırasında da Abdülkerim Efendi'nin böyle bir eserinin varlığını tespit edemedik.

Sonuç

Abdülkerim Efendi, bütün dünya için olduğu gibi, Türk toplum, devlet ve fikir hayatı açısından da oldukça önemli bir zaman dilimi olan 19. yüzyılda yaşamıştır. Medrese tahsilini bitirdikten sonra, devlet tarafından Fen Bilimleri alanında araştırma yapmak üzere Avrupa'ya gönderilmesi, Batı'yı ve orada meydana gelen ilmî gelişmeleri yakinen tanınmasına fırsat vermiştir. Medrese eğitimi gördüğü için Arapça bilen, Avrupa'da da iyi derecede Fransızca ve İngilizce öğrenen Abdülkerim Efendi, bu sayede hem İslam düşünce mirasından, hem de Batı düşüncesinden istifade imkanına sahip olmuştur.

Felsefe, Mantık, Coğrafya ve Dil Bilgisi gibi farklı alanlarda eser kaleme alan Abdülkerim Efendi'nin daha çok Felsefe ve Mantık ile meşgul olduğu bu alanlardaki eserlerinin sayısından anlaşılmaktadır. Batı'da meydana gelen ilmî gelişmelerden istifade etmenin gereğine inandığı ve devlet de kendisini bu hedef doğrultusunda Avrupa'ya gönderdiği halde, sadece coğrafyaya dair eserini Batı kaynaklarından istifade ile yazmış, mantıkla ilgili eserlerinden birinde de Batılı mantıkçıların görüşmelerinden aktarmalar yapmıştır. Diğer eserlerini ise İslam düşünce geleneği çerçevesinde kaleme almıştır. Nitekim felsefe ve mantığa dair en hacimli eserleri, ya İbn Sina'nın ya da İbn Sinacı filozofların eserlerinin şerh ve haşiyesidir. Eserlerinin bir kısmını Arapça, bir kısmını da Türkçe yazan Abdülkerim Efendi'deki bu dil ikiliği, bir yandan medrese eğitimi almış olması ve medrese geleneğine uygun ders vermeye devam etmesi, öte yandan da döneminde bilim dilinin Türkçe olması ve dilde sadeleşmeye yönelik çabaların etkisinde kalmasıyla izah edilebilir.

Abdülkerim Efendi'nin faaliyeti eser telifiyle sınırlı kalmamıştır. Eğitim ve öğretim alanındaki çeşitli memuriyetlerinin yanında verdiği derslerle birçok öğrencinin yetişmesini sağlamıştır. Ayrıca ilmiye kademelerinde ilerleyerek İstanbul payesine kadar yükselmiştir. Bütün bunlar dikkate alındığında Abdülkerim Efendi'nin zamanının en önemli ilim ve fikir adamlarından biri olduğu anlaşılmaktadır.

⁷³ H. Z. Ülken, a.g.e., s.322; H. Z. Ülken, a.g.m., s.763.

KAYNAKLAR

- Ahmed Lütü Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, C.X, haz.Münir Aktepe, Ankara 1988.
- Akay, Hasan, *Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Yeni Fikirler*, İstanbul 1988.
- Aydüz, Salim, "Abdülkerim Amasi (Hoca Kerim)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1999, s.58-59.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin, Esmâü'l-Müellifin ve Asarü'l-Musannifin*, C.I, haz.R.Bilge-K.İnal, İstanbul 1951.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi.
- Bolay, Mehmet Naci, *İbn Sina*, Ankara 1988.
- Bolay, M. Naci, *Farabi ve İbn Sina'da Kavram Anlayışı*, İstanbul 1990.
- Bolay, M. Naci, *İbn Sina Mantığında Önergeler*, İstanbul 1994.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C.II, İstanbul 1333.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40 Tetimme, yay.Cavid Baysun, Ankara 1991.
- Çeneli, İlhan, "Lâmîf'nin Selâman ü Ebsâl Adlı Mesnevisi", *Türk Kültürü*, S.120, Ankara 1972, s.1246-1250.
- Ebuzziya Tefik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, C.I-II, haz.Şemseddin Kutlu, İstanbul 1968.
- Ebül'ula Mardin, *Huzur Dersleri*, C.I, II-II, İstanbul 1951-1966.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, C.I-II, İstanbul 1977.
- Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C.I, haz.A.Yılmaz-M.Akkuş, Ankara 1986.
- Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C.XI, haz.Mesut Aydın, Malatya 2004.
- Hüseyin Şemi, "Seleflerimizi Tanıyalım I", *Mihrab*, S.6, İstanbul 1924-1340, s.177-181.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Dârülfünûn Kurma Teşebbüsleri", *150. Yılında Tanzimat*, haz.Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s.397-439.
- (İnal), İbnülemin Mahmud Kemâl, "Meşâhir-i Mechûle", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, nr.19(96), İstanbul 1928, s.37-51.
- İzgi, Cevad, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C.I-II, İstanbul 1997.
- Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin*, C.VIII, Lübnan 1957.
- Levend, Ağâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C.I, Ankara 1998.
- Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umumiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilâtı ve İcraâtı*, haz.Taceddin Kayaoğlu, Ankara 2001.
- Mehmed Emin, "Huzûr-u Hümayûn Dersleri", *Sebilü'r-Reşâd*, C.VII, S.425-426, İstanbul 1337, s.75-77.
- Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî Yâhûd Tezkire-i Meşâhir-i Osmanîye*, C.III, Matbaa-i Âmire 1311.
- Moralı, Seniha Sami, "Suphi Paşa", *Hayat Tarih Mecmuası*, C.II, S.11, İstanbul 1968, s.69-74.

- Olcaý, Osman Fevzi, *Amasya Meşâhiri*, İstanbul Üniversitesi nüshası, nr.9382.
- Olcaý, Osman Fevzi, *Amasya Meşâhiri*, Topkapı Kütüphanesi nüshası, nr.1701.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I-II, İstanbul 1993.
- Rızname-i Ceride-i Havâdis*, 5 Receb 1286, nr.1255.
- Sakaoğlu, Necdet, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü*, İstanbul 1985.
- Sakaoğlu, Necdet, "Yangınlar (Osmanlı Dönemi)", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.VII, İstanbul 1994, s.427-438.
- (Sel), Semih Mümtaz, *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, İstanbul 1948.
- Şişman, Adnan, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Ankara 2004.
- Şişman, Adnan, "XIX. Yüzyılda Avrupa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri", *XII. Türk Tarih Kongresi*, C.III, Ankara 1994, s.963-971.
- Tasvîr-i Efkâr*, muhtelif sayılar.
- Tercümân-ı Ahvâl*, 13 Rebîülâhir 1277, nr.2.
- Uludağ, Erdoğan, "Abdülkerim Efendi ve Kıssa-i Salâmân u Absâl Risâlesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.10, Erzurum 1998, s.107-115.
- Unat, Faik Reşat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988.
- Ülken, Hilmi Ziya, "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat*, C.II, İstanbul 1999, s.757-775.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1997.
- Yaltkaya, M.Şerefeddin, "Hayy'ibn Yakzan Tercümesi", *Büyük Türk Filozofu ve Tıp Üstadı İbn Sina*, İstanbul 1937, s.58-67.
- Yaltkaya, M.Şerefeddin, "İbn Sina'nın İbn Ebi Usaybia'nın Tabakat'ındaki Hal Tercümesi", *Büyük Türk Filozofu ve Tıp Üstadı İbn Sina*, İstanbul 1937, s.1-16.
- (Yazıksız), Necib Asım, "Hoca Tahsin", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, nr.19(96), İstanbul 1928, s.57-63.
- Yorulmaz, Abdullah, *Ebheri'nin Hidâyetü'l-Hikme'si ve Osmanlı-Türk Düşüncesindeki Yeri*, Basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2003.